

ASİF HACIYEV (ŞİRVANELLİ)

**«DƏDƏ QORQUD KİTABI»NDA İŞLƏNMİŞ
BİR SOYLAMA PARÇASININ MƏNA AÇIMI**

X ü l a s ə. «Dədə Qorqud» eposunun ərəb əlifbası ilə yazıya alınması bəzi söz, ifadə və hətta mətn parçalarının düzgün oxunub açıqlanmasında hələ də mübahisə yaratmaqdadır. Abidənin mövcud nəşrlərində fərqli variantlarda təqdim edilən belə məqamlardan biri də gərdəyin qurulması ilə bağlıdır ki, məqalədə bu problemlə məsələyə münasibət bildirilmişdir. «Kitab»ın orfoqrafiyasından və boyların məzmununda əksini tapmış gərdəkqurma ritualından çıxış edilərək giriş hissədə verilmiş bir soylama parçası əslinə uyğun şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: *mətn, soylama parçası, yañal ('qırmızı'), uymaq ('uyğun olmaq'), urmaq ('nəsil artırmaq'), tıngı ('ehtiras')*

Türk-oğuz epik düşüncəsinin ən möhtəşəm abidəsi sayılan «Dədə Qorqud» eposunu bənzərsiz sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldıran amillərdən biri bədii mətnin böyük bir hissəsinin soylama adlanan nəzm parçaları ilə işlənilməsidir. Boyları düzüb qoşan Dədə Qorqudun, söyləyici ozanın və ayrı-ayrı obrazların dilindən verilmiş bu soylamalar yüksək şeiriyyəti və söz ehtiyatının zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Ən önəmlisi budur ki, soylamaların qopuzun müşayiəti ilə müəyyən ahəng və ritmlə oxunması əsərin lüğət tərkibinin qədim layını saxlamağa imkan yaratmışdır. Belə ki, eposun nəsr hissəsi ilə müqayisədə nəzm formasında deyilən bu soylamalar yarandığı və formalaşdığı dövrlərin dil elementlərini daha çox mühafizə etmiş, sonrakı nəsillər ozanlarının, eləcə də boyları ilk dəfə şifahi nitqdən yazıya alan və ya ilk nüsxədən üzünü köçürən katiblərin müdaxiləsinə az məruz qalmışdır. Görünür, elə buna

görə də bəzi soylamaların açıqlanması ilə bağlı fikir müxtəlifliyi qorqudşünaslıqda geniş yer almışdır. Bəzən əsassız yozumlar üzərində qurulmuş müəyyən mülahizələr soylamaların mahiyyətə yanlış açıqlanmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu tipli nöqsanlarla həm abidənin mövcud nəşrlərində, həm də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində mütəmadi şəkildə qarşılaşmaq olur. İstər oxunuş, istərsə də mənalandırma baxımından fərqli şərh olunan belə mübahisəli məqamlardan biri də «Kitab»ın müqəddimə hissəsində «Dədə Qorqud»un dilindən verilmiş aşağıdakı soylama parçası ilə bağlıdır:

Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görkli.

Urunca tıngı görkli.

Oğul görkli [D-7. 1-3].

Abidənin mövcud nəşrlərində getmiş oxunuşlardan tamamilə fərqli şəkildə verdikimiz bu

transkripsiya variantı barəsində yığcam şərh verməyimizə baxmayaraq [1. S.15–19], son dövrlərdə dərc edilən bəzi məqalələr bu məsələyə bir daha ətraflı qayıtmaq zərurətini ortaya qoydu.

Qorqudsünaslıqda ‘ev yanında’ kimi oxunan *uyanında* sözü istisna olunmaqla mübahisə daha çox birinci misradakı ilk sözün üzərində açılmış və gərdəyin – gəlin otağının uca ev yanında qurulmasına görə dəyərləndirildiyi qənaətinə gəlinmişdir.

M.Ergin nəşrində *yañal* sözü ‘yan tərəf’ mənasında [2. II. S.319] şərh olunmuşdur ki, bu zaman belə bir sual doğur: əgər həmin arxaik söz *ev* sözünə aiddirsə, onda *ev yanında* birləşməsinə nə ehtiyac var idi, yox, *gərdək* sözünə aid edildirsə, onu necə əlaqələndirmək olar və buradan hansı nəticəni almaq olar? Görünür, elə buna görə də müəllif mətni müasirləşdirərkən qrammatik formanı dəyişdirməli olmuş və bütövlükdə, göstərilən soylama parçasını belə incələmişdir: «Yan tarafta, ev yanında dikilse gəlin odası güzel, uzunca çadır ipi güzel. Oğul güzel» [3. S.17].

H.Araslı həmin sözə daha sərbəst yanaşaraq, onu nüsxə yazılışı ilə təsdiqlənməyən ‘bunar’ variantında oxumuş [4. S.16], mənasını isə izah etməmişdir. Ş.Cəmşidov bu sözün özündən sonrakı sözlə birləşmə təşkil etdiyini düşünərək ‘yanal ələ’ variantını irəli sürmüş və fikrini belə əsaslandırmışdır: «Dilimizdə *yan almaq* (yanaşmaq) ifadəsinin olduğunu və *ələ* sözünün ‘tərəf’ mənasında işləndiyini (*başın ələ baxar olsam başsız ağac, dibin ələ baxar olsam dibsiz ağac*) [D–55, 13, 54–1], əsas götürüb bu cümləni ‘yanal ələ ev yanında dikilsə gərdək görklü’ şəklində oxumağı dürüst hesab edirik» [5. S.103–104]. Göründüyü kimi, müəllifin *yañal* sözünü *yan al(maq)* feili birləşməsi ilə əlaqələndirməsi formal xarakter daşıyır. Hətta buna baxmayaraq, *yañal ala* birləşməsinə yan alınan ‘tərəf’ şəklində anlasaq belə, cümlədəki fikir özünü durultmur.

Təkzib edilməz həqiqətdir ki, ulu Qorquda məxsus bütün deyimlər tarixin həyat təcrü-

bəsində sınıanılmış *xə* xalq təfəkkürünün məntiqi süzgəcindən süzülmüş mülahizələrə söykənir. Burada söz oyunu, gəlişi gözəl ifadələr işlənilməmişdir. Şübhəsiz, haqqında danışılan deyimdə də müdrik ozanın ailə qurmağa hazırlaşan gəncələrə gərdəyin qurulması ilə bağlı ən sağlam arzuları, düşüncələri ifadə olunmuşdur. Odur ki, sözlənilən hər bir fikir yozum xatirinə deyil, həqiqəti üzə çıxarmaq naminə yürüdülməlidir.

F.Zeynalov, S.Əlizadə nəşrində əlamət bildirən sifətlərin ardıcılığı və qoşalaşmasına istinadən ilk iki söz ‘ban al-ala’ variantında oxunaraq [6. S.33] əlavə şərhə belə əsaslandırılmışdır: «KDQ-un şifahi şəkildə formalaşdığı ilkin mərhələdə cümlədəki *ev* sözünün təyini ‘ban ala’ şəklində imiş, lakin yazıya köçürülərkən artıq *al* (‘qırmızı’ mənasında) sözü daha düşümlü sayılmış; ona görə də katib dastanların dilindəki qoşa sözlər sisteminə uyğun olaraq *al* sözünü *ala* sözü ilə qoşalaşdırmışdır. Əlbəttə, məqsəd gərdəyin (gəlin otağının) toxunulmaz, hörmətli, bəlkə də, müqəddəs olduğunu bildirməkdir. Beləliklə, həmin qoşa sözlərin işləndiyi cümlənin məzmunu belədir: *Gəlin otağı (çadırı) uca, qırmızı və müqəddəs bir evin yanında qurulsun, gözəldir*» [6. S.227]. Sözlərin məna çalarlarından bacarıqla yararlanan alimin gəldiyi nəticə olduqca orijinaldır və o bu mövqeyini müstəqil tərtib etdiyi nəşrdə də saxlamışdır [7. S.32]. Xüsusilə gərdəyin məhz ‘qırmızı’ və ‘müqəddəs’ anlayışları ilə əlaqələndirilməsi maraqlı tapıntıdır və yadda saxlamağa dəyər. Lakin ilk baxımdan bu oxunuş və yozum etiraz doğurur. Birincisi, abidənin əsas mətnində *بَنَالَ* şəklində yazılmış ilk sözlərin ‘ban al-ala’ variantında oxunuşunun mümkünsüzlüyüdür ki, görünür, elə buna görə də «Kitabi- Dədə Qorqud Ensiklopediyası»nda abidəni Drezden, Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Ergin nəşri əsasında tərtib edib çapa hazırlayan müəllif bəzən daha məqbul bildiyi oxunuş variantları sırasında onu qeyd etməmişdir [8. S.37]. İkincisi, *uca, qırmızı və müqəddəs* epitetlərinin gərdəyə deyil,

hansısa bir evə aid edilməsi deyimin abidənin mətnində öz əksini bütün incəlikləri ilə tapmış gərdəkqurma adəti ilə təsdiqlənir.

Yañal sözünün oxunuşu və mənalandırılması qorqudşünaslıqda öz fərqli mövqeyi ilə seçilən V.Zahidoğlunun da araşdırma obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçı bu sözün Azərbaycan və Türkiyə nəşrlərində oxunuş və mənalandırma variantlarını təhlilə cəlb etmiş, onu 'parlaq, qırmızı' anlamında şərh edən O.Ş.Gökyay, S.Tezcan, 'alaca' anlamında açıqlayan M.S.Kaçalin yozumları ilə razılaşmayaraq, M.Ergin mülahizəsini doğru saymaqla 'kənardakı, qıraqdakı' mənasında şərh etmiş və hətta etimoloji açımı ilə bağlı öz fərziyyəsini irəli sürmüşdür [9. S.7–9]. Araşdırıcı «Kitab»ın mətninə əsasən «çadırın və ya gərdəyin kənar yerdə qurulması faktını» [9. S.8] müxtəlif boylardan gətirdiyi nümunələrlə diqqətə çatdırmaqla öz fikrini qüvvətləndirmək istəmişdirsə də, ən mühüm faktı, yəni bu deyimdə ümumilikdə söhbətin 'çadır', 'otaq' və ya 'ban ev' adlanan yaşayış obyektlərindən deyil, məhz gəlin üçün hazırlanmış gərdəkdən getdiyini nəzərdən qaçırmışdır. Abidənin mətni göstərir ki, qədim oğuzlar bəylə gəlinin ilk izdivac gecəsini keçirdikləri gərdəyin qurulmasına xüsusi ritual kimi yanaşmış və bu proses bütün elementləri gözlənilməklə boylarda əhatəli təsvir olunmuşdur.

Gəlin həmin prosesi izləyək. «Bamsı Beyrək boyu»nda bu belə əks olunmuşdur: *Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, ox atardı, oxu nə yerdə düşərsə, anda gərdək dikərdi* [D–89. 4–6]. Bütün oğuz igidləri kimi Beyrək də oxun atıb gərdəyin qurur. Burada diqqəti çəkən ən önəmli fakt odur ki, gərdək məhz yaşayış yerindən aralıda qurulur. Elə buna görə də Beyrək və onun yoldaşları əsir götürülür.

Göründüyü kimi, gərdəyin hər hansı bir ev yanında və ya qıraqdakı, kənardakı ev yanında qurulması fikri özünü doğrultmur. Böyük bir mərasim kimi geniş təsviri verilən gərdəkqurma ilə bağlı daha iki nümunəni nəzərdən keçirək:

1. «Bamsı Beyrək boyu»nun sonunda Beyrək və onun əsirlikdən xilas edilən otuz doqquz yoldaşının toyu belə təsvir olunur: *Bay Bura bəgiñ oğlanuğı Beyrək Bay Bican bəgiñ qızın aldı. Ağ-ban evinə, ağ otağına gerü döndi. Dügünə başladı. Bu qırq yigidiñ bir qaçına xan Qazan, bir qaçına Bayındır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidə verdi. Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz toquz qız talelü taleinə birər ox atdı. Otuz toquz yigit oxunun ardınca getdi. Qırq gün-qırq gecə toy-dügün eylədilər. Beyrək yigitləriylə murad verdi, murad aldı* [D–121. 5–12].

2. «Uşun qoca oğlu Səgrək boyu»nun sonluğunda iki qardaşın evlənməsi isə belə verilir: *Ulu oğluna dəxi görkli gəlin gətürdi. İki qardaş bir-birinə sağdic oldular, gərdəklərinə çapub düşdülər. Murada-məqsuda irişdilər* [D–271. 6–8].

Buradan belə nəticə hasil olur ki, yaşayış yerindən kənar qurulduğu üçün toy məclisindən sonra gərdəyə at çapmaqla gedilmiş. Ona görə də deyimin digər oxunuş variantlarında verilməsi bizə inandırıcı görünmür və əvəzində onu yuxarıdakı variantdakı kimi transkripsiya etməyi məqsədəuyğun bilirik. Fikrimizi əsaslandıraraq.

Diqqət çəkən önəmli faktıdır ki, abidənin dilində *gərdək* sözü çox zaman *apalaca* sifəti ilə yanaşı işlədilir, məs.: *Parasariñ Bayburd hisarından parlayıb uçan, apalaca gərdəginə qarşı gələn, yedi qızıñ umudı, Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgiñ inağı Boz ayğırlı Beyrək-çapar yetdi, «Çal qılıcıñ, ağam Qazan, yetdim!»* – dedi [D–61. 3–7].

Parasaruñ Bayburd hisarından uça görgil!

Apalaca gərdəginə gələ görgil! [D–95. 12–96, 1].

Parasariñ Bayburd hisarından parlayıb uçan, apalaca gərdəginə qarşı gələn Qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəgiñ inağı, Boz ayğırlı Beyrək çapar yetdi, «Çal qılıcıñ, xanım Qazan, yetdim!» – dedi [D–150. 12–151, 3].

Dəyərli araşdırıcı S.Əlizadənin yadda saxlanılmasını məqsədəuyğun bildiyimiz belə bir fikrinə tam şərikik ki, *apalaca* sifəti *gərdəyin* düşərli olmasını ifadə edən qrammatik təyindir. Ümumiyyətlə, qırmızı rəng dastanda bütün əlvanlığı ilə əksini tapmış qədim toy adət-ənənəsinin vacib elementi kimi çıxış edir, məs.: *Beyrək dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi. Adağlusundan ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi* [D–89. 6–8]; *Banı Çiçək qırmızı qaftanın geydi* [D–114. 10]; *Altunluca günlüğün diküb, Qan Turalı gərdəginə girüb, muradına-məqsuduna irişdi* [D–200. 13–201, 1].

Toy günü bəy və gəlinin qırmızı qaftan geyib gərdəyə girmələri məhz qırmızının düşərli rəng olması ilə izah oluna bilər. Selcan xatunun Qan Turalının tərsliyinə, inadına qarşı etirazını kəskin şəkildə ifadə edən soylamada işlənmiş *Al duvağım altından söyləşmədim* [D–198. 6] cümləsindən də aydın olur ki, gəlin *al* ('qırmızı') rəngli duvağa bürünərmiş. Son dövrlərə qədər el toylarında gəlinin məhz qırmızı gəlinlik paltarı geyinməsi, *al* duvağa bürünməsi, bəyin boynuna qırmızı parça (xüsusilə xara) doladılması bu qədim inancın yaşantılarıdır. Bu mənada deyimdəki *yañal* arxaik sözünün 'parlaq' və 'qırmızı' rəngləri ifadə etməsi fikri [10. S.439] yerinə düşür. Onun eyni mənəli *ala* sözü ilə yanaşı işlədilməsi (*alaca* sifəti də bu sözə *-ca* çoxaltma dərəcə şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib) 'al qırmızı', yaxud elə abidənin dilində dəfələrlə rast gəlinən 'apalaca' anlamının sintaktik üsulla ifadə olunmuş digər formasıdır. Maraqlıdır ki, *yañal* arxaizmi 'qırmızımtraq' mənasında eposun «Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy»da da işlənmişdir:

Əzvay qurd ənigi erkəgində bir köküm var,
Ağca *yañal* ~~☞~~ tümən qoyunuñ gəzdirmiyə
[D–280. 11–12].

Bu məqamda qoyunun rəngini bildirməyə xidmət edən *yañal* sözü nədənsə 'yunlu'

mənasında O.Ş.Gökyay nəşrində 'yünlü' [10. S.179, 457], M.Ergin nəşrində 'yuñlu' [2. I. S.238. II. S.341], H.Araslı nəşrində isə 'yunlu' kimi [4. S.147] transkripsiya edilmişdir. S.Əlizadə F.Zeynalovla birgə hazırladığı nəşrdə 'bəkil' kimi oxuduqları bu sözə belə bir şərh yazır: «Bu söz (yəni *yuñlu*. – A.H.) tərtibçi-naşirlər tərəfindən yaxşı tapılıb. Lakin D-dəki qrafik kompleksi heç cür 'yuñlu' kimi oxumaq mümkün deyil. *Bəkil* sözü isə mətndə 'gözətçi' mənasında anlaşıla bilər» [6. S.253]. Düzü, *tümən qoyun* birləşməsinin 'on min qoyun' demək olduğunu nəzərə aldıqda bu cümlədə rəng bildirən *ağca* sifətindən sonra 'gözətçi' anlamlı *bəkil* sözünün işlədilməsi məntiqsiz görünür. Elə buna görə də S.Tezcan–H.Boes – choten nəşrində sözün *yañal* variantında transkripsiyasını [11. S.182] daha düzgün və yerinə düşmüş variant hesab edirik. S.Tezcan bu oxunuşa verdiyi şərhə ~~☞~~ yazılışının məhz 'alaça' mənəli *yañal* sözü olduğunu gətirdiyi dil faktları ilə sübuta yetirməyə çalışmışdır [12. S.366–367]. Həqiqətən, bu cümlədəki sözlərin düzülüşünü diqqətlə nəzərdən keçirdikdə *ağca* və *yañal* sözlərinin həmcins təyinlər kimi qoyunların rəngini bildirməyə xidmət etdiyi müəyyənləşir. Bundan əlavə, *yañal* sözünün 'qırmızı', 'parlaq qırmızı', 'qırmızımtraq' mənalılarında işlənildiyi türk dünyasının böyük söz ustalarının dilində də rast gəlinməkdədir.

Qaracaoğlanda:

Birağaçta biter kırk yanal alma,
Birindengayriyeelinisalma.
Irak, yakındiyeeğlenipkalma,
Turnayârinselâmsaldı gel diye.
[13. Bitti m'ola şam ilinin hurması?]

Pir sultan Abdalda:

Allah Allahdesem, gelsem,
Hakk'ındivanınadursam,
Ben biryanılalmaalmsam,
Dalındabitsem, ne dersin?

Senbiryanılalmaolsan,
Dalımdabitmeyegelsen,
Ben birgümüşçövmenolsam,
Çeksem, indirsem, ne dersin?
[14. Allah Allah desem gelsem]

Firdevs-i Ala'dabiryanalelma,
On sekiz bin ilminnurudediler.
Muhammet Mustafa Haydar-i Kerrar,
HünkarHacıBektaşVelidediler.
[14. Firdevs-i ala'da bir yanal elma]

Göründüyü kimi, orta əsr ozanlarının dilində *yanal* və *yanıl* fonetik variantlarında işlənmiş bu söz rəng bildirən sifətdir.

Bu da diqqəti çəkən faktdır ki, Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivəsində indi də işlənməkdə olan bu söz 'qırmızımtraq' anlamını daşıyır [15. S.539]. Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, *yañal* sözü məhz 'qırmızı' mənasında qavranılmalıdır. Ən maraqlı cəhət budur ki, gərdəyi səciyyələndirən *yañal ala* təyinləri «Kitab»la bağlı digər bir məqamda 'qızıl ala' şəklində işlənmişdir: *Qırq yerdə otaq dikdirdi, qırq yerdə qızıl ala gərdək dikdirdi* [D-189. 10-12].

Fikrimizcə, *yañal* və *qızıl* sözlərinin eyni, yəni 'qırmızı' anlamını daşımaları onların bir-birini əvəz etmələrinə imkan yaratmışdır. Təbii ki, sözün 'qırmızı' anlamında izahı onun etimoloji açımının fərqli şəkildə olduğunu söyləməyə əsas verir. V.Zahidoğlu *yandakı, kənaradakı* kimi açıqladığı bu sözü etimoloji cəhətdən 'yan, ətraf' mənalı *yañ* kökü ilə bağlayır və *-a* feil düzəldən şəkilçi vasitəsilə 'yana doğru dönmək' mənalı *yaña-* feilindən *-l* şəkilçisi ilə yarandığını irəli sürür [9. S.8-9]. Bizə görə isə bu arxaik söz bir çox sifətlər kimi feildən *-al//əl* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Müqayisə et: *gözəl < göz-* (/gör-)-əl [16. S. 63-64]. Görünür, *yañal* sifəti tarixən 'alışıb yanmaq' mənasında işlənmiş *yan-* feilindən [17. III. S.62] *-al* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Sözün *-ñ* samiti ilə yazılışına gəlicə, *n ~ ñ* səs müvazi-

liyi deyilişə əsaslanan bu variantın mümkünlüyünü məqbul sayır.

Bütün deyilənlərdən əlavə, qorqudşünaslıqda 'ev yanında' formasında transkripsiyaya edilən *اويانده* qrafik formasının 'uyanında' variantında oxunması da *yañal* sözünün məhz 'qırmızı' mənasında işlənilməsi fikrini tam qüvvələndirir. Əski yazılışa əsasən demək olur ki, burada *əlif* və *vaf* hərflərinin birləşməsi olan *ا* qrafemi *ev* sözü ilə yanaşı, *-u-* səsini də ifadə edə bilir. Ona görə də həmin sözü müasir dilimizdə işlənən *uyğun, uyğunlaşmaq* sözlərinin kökündə yaşayan *uy-* feilinin *-an* feili sifət, *-ı* mənsubiyyət (*-n* bitişdirici samitdir) və *-da* yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş forma kimi də oxumaq mümkündür. Faktlar göstərir ki, bu qrammatik forma abidənin dili üçün yad deyil. Belə ki, *Keçənindən otuz aqça alurdu, keçməyənindən döğə-döğə qırq aqça alurdu* [D-155. 3-4] cümləsində işlənmiş feili sifətlər müvafiq kateqoriyalar üzrə dəyişməklə isimləşmişlər. *Uy-* arxaik feili 'uyğun olmaq' mənasında Əbu Həyyan lüğətində də iki dəfə verilmişdir [18. S.23] ki, bu da xalqımızın qədim düşüncə tərzini canlandıran deyim *Al-qırmızı uyğunluğunda (müvafiqliyində) qurulsa, gərdək gözəldir* fikrini ifadə etdiyini söyləməyə əsas verir.

Əksər nəşrlərdə 'Uzunca tənəfi görkli' kimi oxunan ikinci misradakı deyimdə isə məişətlə bağlı çadır ipinin uzun olmasının gərəклиyi fikrinin irəli sürüldüyü göstərilir. Bu yozum *urunca* sözünün ilk baxışda əski əlifba ilə yazılışa uyğun 'uzunca', 'çadır ipi' anlamını verən ərəb mənşəli *tərab* sözünün isə 'tənəfi' fonetik variantında oxuna bilməsi ehtimalına əsaslanır. Qorqudşünas-alim V.Zahidoğlu *tərab* sözünün hətta xalq danışığı dilinin təsiri ilə 'tənəfi' (*-i* mənsubiyyət şəkilçisi kimi düşünülür) formasında işlənmə imkanının mümkünlüyünü və ən başlıcası, daxil olduğu sətirin, mətn parçasının sintaktik quruluşuna uyğunsuzluğunu əsas götürərək, onu qədim türk dilində 'çadır ipi, şərid' mənalı *tanğı* arxaizmi kimi bərpa edir [19.

S.473–475]. «Kitab»ın dilinə tarixi baxımdan həssas yanaşan araşdırıcının mövqeyi digərləri ilə müqayisədə inandırıcı görünsə də, soylamanın məntiqi axarına aydınlıq gətirmir. Belə ki, ikinci sözün eyni məna daşıyan ərəb mənşəli ‘tənəf (< tənab)’, yaxud türk mənşəli *tanğı* sözü kimi açıqlanması deyimin mahiyyətini dəyişmir. Bu soylama parçasının əvvəlki misralarında dizin qatlayıb ailəsinə halallıqla qulluq edən ev qadını, öz toxumundan övlad böyüdüb boya-başa çatdıran, pərvazlandıran ata, ağ, müqəddəs südünü doyunca əmizdirən ana alqışlanaraq örnək sayılır (ətraflı bax: [20. S.73–76]). Məntiqi baxımdan həmin hökmlərlə səsleşib, biri digərini tamamlayan sonrakı deyimlər də olduqca maraqlı fikir üzərində qurulmuşdur.

Öncə qeyd etdiyimiz kimi, *Yañal ala uyanında dikilsə, gərdək görkli* deyimi ilə bəylə gəlinin ilk zifaf gecəsini keçirdikləri al-qırmızı çadırın müqəddəsliyi dəyərləndirilir. Türk inancında qırmızı rəng eşq, şəhvət, ehtiras rəmzidir ki, gərdək də bəylə gəlinin cismani qovuşduğu ülvü bir məkandır. *Urunca tinğı görkli. Oğul görkli* deyimi bu fikrin məntiqi davamı kimi araşdırıldıqda həqiqi mənasını tapmış olur. Nəşirlərin çoxaltma dərəcə şəkilçili *uzunca* sifəti kimi oxuduqları *urunca* sözü əslində *ur-* arxaik feilinin *-unca* feili bağlama şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır. Bir nöqtə qoyuluşu ilə fərqlənən *urunca* və *uzunca* sözlərinin əski əlifba ilə *اورنجه* şəklində yazılışı ilk mənənin nəzərdən qaçırılmasına şərait yaratmışdır ki, sürətli yazı prosesinin fəsadlarından biri kimi üzə çıxan bu oxşar qrafik forma məndə *-r-* kimi oxunması tələb olunan neçə-neçə sözün tərkibində özünü göstərir. Məsələn, *qara qoç* [D–3. 10], *urun* [D–27. 5], *Tondar* [D–37. 1] sözlərindəki *-r-* hərfinin bir nöqtə qoyuluşu ilə yazılışı həmin sözlərin ‘qazağuc’, ‘uzun’, ‘Tondaz’ variantlarında oxunması üçün əsas olmuşdur. Dil tarixi faktları göstərir ki, arxaik *ur-* feili ‘toxum səpmək’, ‘doğmaq’, ‘nəsil vermək’, ‘mayalanmaq’ mənalarında işlənməklə müasir türk dillərində ‘ailə’, ‘nəsil’, ‘övlad’, ‘toxum’ anlamlarını verən

bir çox sözlərin mənşəyində durur [21. I. 2h. S.1651, 1658; 22. S.604–605]. Bu qədim feil kökünə ‘qoymaq, taxmaq’ mənalarında M.Kaşğari lüğətində də [17. IV. S.606–607] rast gəlinir ki, ‘urağut = qadın, arvad’ [17. I. S.194], ‘urı = oğul’ [17. I. S.152], ‘uruğ = dənə, toxum, həbbə’ [17. I. S.133] kimi arxaizmlər məhz həmin semantik özüldən qaynaqlanmışdır. Bundan əlavə, «Kitab»ın dilində cəmi bircə dəfə işlənilib qohum, bir nəsildən törəyən ailə üzvü anlamını verən *urğun* sözü də (*Yettügimdə yel yetməzdi yedi urğunum* [D–207. 9–10]) bu arxaik feil kökündən törəmişdir [23. S.166–169]. Odur ki ‘nəsil vermək’ mənalı *ur-* feilinin göstərilən məqamda işlənməsinə şübhə yeri qalmır.

‘Tinğı’ kimi transkripsiya etdiyimiz *تینغی* sözünün məna açımı, ümumilikdə, soylama parçasının və deyimin semantik ruhu ilə tam səsleşir. Təhlil göstərir ki, M.Kaşğari lüğətində ‘ruh, nəfəs’ və ‘nəfəs almaq’ anlamlarında *tin-* feil-ad sinkretizmi işlənməmişdir [17. I. S.349. II. S.54]. Bu korrelyativ sözə ‘nəfəs, ruh, həyat’ və ‘nəfəs almaq, rahatlanmaq, istirahət etmək’ mənalarında müasir türk dillərinin bir çoxunda həm müstəqil şəkildə, həm də ‘həyat vermək, həvəsləndirmək’ mənalı *tınıt-* [21. III. 2h. S.1316], ‘nəfəs’ mənalı *tınış* [21. III. 2h. S.1317] sözlərinin tərkibində rast gəlinir. Görünür, tarixən işlək olan *tin-* feili M.Kaşğari lüğətində müşahidə etdiyimiz ‘rahat etdirmək, dincəltmək’ mənalı *tındır-* feilinin [17. II. S.189] və ‘nəfəs alma’ mənalı *tınığ* isminin [17. II. S.63] yaranmasında da iştirak etmişdir. Bu sinkretik söz kökünə ‘ruh, nəfəs’ və ‘nəfəs almaq’ anlamlarında eyni əsrin məhsulu olan «Kutadgu Bilig» didaktik poemasında da rast gəlinir [24. S.1243]. Bundan əlavə, həmin əsərdə *tin-* feil kökündən törəmiş canlı; şüurlü həyat sürən varlıq anlamını daşıyan *tınığlı* (*-iğ* isim, *-lı* sifət düzəldən şəkilçilərdir) sözü ilə də qarşılaşmaq mümkündür:

23 ucuğlı yoriğlı *tınığlı* nece
tiriliğü seningdin bulup bir içe [24. S.94].

1741 negü tir eşitgil ukuşluğ amul
yoriğli *tinğli* küdezcisi ol [24. S.366].

3106 tilin sözledi barşa edgü sena
dua birle tınmaz *tinğli* tına [24. S.564].

Bu feil kökü dilimizin tarixi inkişaf prosesində izsiz ötüşməmiş, bəzi şivələrimizdə 'havası çatmamaq, təngnəfəs olmaq, boğulmaq' mənasında işlənən *tinçixmaq* feilinin [15. S.496] kökündə daşlaşmış şəkildə yaşamaqdadır.

Qorqud deyimində işlənmiş *tinği* arxaizmi də həmin *tin-* feilindən *-ği* leksik şəkilsizliyi ilə yaranmışdır ki, güclü nəfəsalma ilə müşahidə edilən ehtiras hissini ifadə etdiyini düşünürük. Etimoloji açımdan əlavə, bu, aşağıdakı faktlarla da özünü doğruldur.

Müasir canlı xalq danışığı dilində 'kefi durmaq' [15. S.496], 'keyfi gəlmək, canı... istəmək' [25. S.504] anlamlı 'tinqılığ durmaq' deyimi işlənir ki, buradakı *tinçılığ* (*-ı* mənsubiyyət şəkilsizidir) sözü məhz bəhs etdiyimiz *tinği* arxaizmindən *-lıq* morfemi ilə düzəlmiş və 'kef' anlamı ilə müqayisədə daha dəqiq görünən 'ehtiras, həvəs' mənasını ifadə etmişdir.

Beləliklə, zəncirvari fikirlərin keçid həlqəsini təşkil edən yuxarıdakı deyim bəylə gəlinin qovuşmasına şərait yaradan gərdəyin şəh-vət hissi oyadan parlaq al rəngində qurulması şərti ilə başlanır, nəsil artırmaq ehtirasının gözəlliyinin təqdir edilməsi ilə davam etdirilir və bu prosesin nəticəsi kimi dünyaya gələcək oğul övladın üstün tutulması ilə tamamlanır.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. «Dədə Qorqud» eposunda verilmiş soylamaların semantikasını xalqımızın bu gün də yaşamaqda olan inancları, adət-ənənəsi, həyata, təbiətə baxışları ilə sıx bağlıdır. Bu mühüm faktı nəzərə almadan qorqudşünaslıqda mübahisə obyektinə çevrilən bəzi oxunuş və yozumlara münasibət bildirmək olduqca çətinidir. Abidənin orfoqrafik xüsusiyyətlərini və arxaik leksik layını dərinlən araşdırmaqla bəzi müba-

hisəli söz, deyim və mətn parçalarını əslinə uyğun transkripsiya edib açıqlamaq olur ki, bu da, ümumilikdə, abidənin daha dəqiq tərtibini hazırlamağa imkan yaradır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. *Hacıyev A.* Zamanı yaşayan Qorqud sözləri // Dədə Qorqud: Elmi-ədəbi toplu. Bakı: Nurlan, 2010. 2.

2. *Ergin M.* Dede Korkut Kitabı: Giriş – Metin – Faksimile. Ankara: Türk Tarix Kurumu Basımevi, 1958. C. 1; 1963. C. 2.

3. *Yenə onun.* Dede Korkut kitabı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2008.

4. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edən H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1978.

5. *Cəmşidov Ş.* Kitabi-Dədə Qorqud: (tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüştəşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999.

6. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988.

7. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi S.Əlizadə. Bakı, 1999.

8. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. Bakı, 2000. C. 1.

9. *Zahidoğlu V.* «Dədə Qorqud kitabı»nın nəşrlərindəki yanlışlıqlar və mətn həqiqətləri // Dədə Qorqud: Elmi-ədəbi toplu. Bakı: Nurlan, 2013. C. 4.

10. *Gökyay O.Ş.* Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

11. *Tezcan S., Boeschoten H.* Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul, 2001.

12. *Tezcan S.* Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar. İstanbul, 2001.

13. karacaoglanliirleri.blogspot.com

14. pirsultanabdalsiirleri.blogspot.com

15. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

16. *Sevortjan Ė. V.* Ėtimologičeskij slovar tjurkskih jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na bukvy «V», «G», «D»). M.: Nauka, 1980.
17. *Kaşğari M.* Divanü lüğat-it-türk / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. Bakı: Ozan, 2006. C. 1–4.
18. *Əbu Həyyan əl-Əndəlusi Əsirəddin.* Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak: (türk dillərini dərketmə kitabı). Bakı: Azərnəşr, 1992.
19. *Zahidoğlu V.* «Kitabi-Dədə Qorqud»da bəzi söz və ifadələr haqqında / «Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə» III Uluslararası folklor konfransının materialları (Bakı, 13–16 noyabr). Bakı: Səda, 2005.
20. *Hacıyev A.* «Dədə Qorqud kitabı»nın şərhli oxunuşu. Bakı: Elm və Təhsil, 2014. I kitab: (müqəddimə üzrə).
21. *Radlov V. V.* Opyt slovarja tjurkskih narečij. SPb., 1893–1911. 1–4.
22. *Sevortjan Ė. V.* Ėtimologičeskij slovar tjurkskih jazykov: (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye). M.: Nauka, 1974.
23. *Hacıyev A. X.* «Dədə Qorqud kitabı»: oxunuşlar, açımlar. Bakı: Elm, 2007.
24. *Has Hacib Yusif.* Kutadgu Bilig / Çeviren Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Kabcı Yayınevi, 2006.
25. *Altaylı S.* Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994. C. 1–2.

ASIF HAJIYEV (SHIRVANELLI)

THE MEANING OF A PIECE OF POETRY IN «THE BOOK OF DADA GORGUD»

S u m m a r y

Style of writing of «Dada Gorgud» in Arabic still generates controversy in correct reading and disclosure of some words, phrases and even text fragments. One of such moments presented in different variants in available publications of the monument is associated with establishment of wedding tent. This problematic issue is responded in the article. Basing on the tent establishment, which is reflected in the spelling and in the content of the stories, a piece of poetry given in the foreword has been interpreted in accordance with the original.

Key words: *text, a piece of poetry, yañal ('red'), uymaq ('suit'), urmaq ('increase generation'), tunğı ('passion')*

АСИФ ГАДЖИЕВ (ШИРВАНЕЛЛИ)

**РАСКРЫТИЕ ЗНАЧЕНИЯ ЧАСТИ ОДНОЙ ИЗ ПЕСЕН, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ
В «КНИГЕ ДЕДЕ КОРКУДА»**

Р е з ю м е

Арабский текст эпоса «Деде Коркуд» до сих пор создаёт трудности при чтении отдельных его фрагментов, а также при раскрытии значений некоторых слов и выражений. Статья посвящена рассмотрению одного из вопросов, возникающих в связи с разным описанием в существующих публикациях памятника ритуала раскидывания свадебного шатра. Этот ритуал, отражённый в орфографии и в содержании сказаний «Книги», подтверждает подлинность песни, представленной во вступительной части эпоса.

Ключевые слова: *текст, часть песни, уяһал ('красный'), уутақ ('соответствовать'), ыртақ ('увеличить род'), тнғы ('страсть')*

Ünvan: AZ1010. Bakı-10, Zərifə Əliyeva küç., 96. Təhsil Problemləri İnstitutu – şöbə müdiri, ped.ü.f.d.

e-mail: haciyev_asif@mail.ru

Çара təqdim edən

Tofiq Hacıyev –
«Türkologiya» jurnalının
baş redaktoru,
İsmayıl Məmmədli –
«Türkologiya» jurnalının
sahə redaktoru

**Məqalənin redaksiyaya
daxil olma tarixi**

13.IV.2015

**Təkrar işlənməyə
göndərilmə tarixi**

3.VII.2015

Çара göndərilmə tarixi

19.X.2015